

АГРАРНА РЕФОРМА НА ВОЛИНІ І КООПЕРАЦІЯ: ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ В КОНТЕКСТІ ІСТОРИЧНОГО ДОСВІДУ

Аналізується процес реалізації аграрної реформи у Волинській області в 1995-2005 рр. та стан розвитку сільськогосподарської кооперації, подаються приклади з історії кооперативного руху в середовищі волинських селян у 20-30-х рр. ХХ ст., які свідчать про його господарську ефективність. Це може послугувати для визначення основних напрямів, ідейних та організаційних засад кооперативного будівництва в аграрному секторі на сучасному етапі.

Ключові слова: аграрна реформа, сільське господарство, селяни, товаровиробники, кооперація, кооператив.

The article deals with the process of realization of the agrarian reforms in the Volyn region and the state of agricultural cooperation development. The futhor provides the examples from the history of cooperation movement among peasentry in 20 – 30-ies of the 20-th cent., which illustrate its economic effectiveness. The conclusions can be important for working out the main ways of ideological and structural basis of cooperatinq process at the modtrn stage.

Постановка проблеми цієї публікації зумовлена її науковим та практичним значенням. В науково-теоретичному плані вивчення аграрної історії України і її окремих регіонів та аналіз сучасного стану аграрного сектора дають можливість виявити об'єктивні закономірності та певні особливості його розвитку, що важливо для розуміння історичного процесу в цілому. З практичної точки зору важливість проблеми полягає у можливості використання власного історичного досвіду для пошуку ефективних шляхів реформування сільського господарства на сучасному етапі і подолання в ньому кризових явищ.

Серед попередніх досліджень, в яких частково порушувалася ця проблема, зокрема розглядалося питання розвитку сільськогосподарської кооперації на Волині у 20-30-х рр. ХХ ст., варто відзначити праці С. Гелея, Г. Приходи, Я. Шабали [1] та інші. Проблема розвитку сільськогосподарської кооперації на Волині в умовах аграрної реформи періоду незалежності України на сьогодні практично не досліджувалася.

Пропонована публікація має на меті проаналізувати хід реформування волинського села на сучасному етапі та в загальних рисах показати роль і місце кооперації у цьому процесі, на прикладі 20-30-х рр. ХХ ст. показати ефективність та масштаби кооперативного будівництва у волинському селі, що дає підстави для більш детального вивчення власного історичного досвіду і використання його для визначення стратегічних орієнтирів у розвитку аграрного сектора на сучасному етапі.

Волинське село, як і все сільське господарство України, перебуває в стані реформування, яке розпочалося практично ще на межі 90-х років минулого століття.

Основний зміст реформ – демонтаж колишньої колгоспно-радгоспної системи і створення господарств різних типів і форм, які базувалися б на приватній власності на землю та засоби виробництва.

У процесі реформування аграрного комплексу Волині можна виділити два головні етапи: перший – друга половина 90-х рр. минулого століття, другий – 2000-2005 рр. На першому етапі основним поштовхом до реформи став Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва» від 10 листопада 1994 р. В указі зазначалося, що «приватизація земель, які перебувають у користуванні сільськогосподарських підприємств і організацій є першочерговим заходом у здійсненні земельної реформи в Україні» [2]. Основними ключовими положеннями були такі:

- земля, яка перебувала в користуванні колективних сільськогосподарських підприємств (КСП), передавалася їм тепер у власність, тобто передбачалося роздержавлення землі;

- земля, передана у власність КСП, ділилася на земельні частки (паї) і кожен член господарства міг отримати сертифікат на право приватної власності на свій пай;

- власник паю міг вільно розпорядитися ним (продати, подарувати, обміняти тощо). Крім того, кожен член КСП отримав право безперешкодно вийти з нього, та одержати безкоштовно у приватну власність свою частку землі (пай), що засвідчувалося державним актом на право приватної власності на землю.

Цей указ стимулював створення індивідуальних господарств, оскільки селяни почали виходити з КСП зі своїми паями та господарювати на них. У цей час було створено ряд спеціальних структур та організацій, які займалися безпосередньо розпайовуванням КСП. Так, із 1996 р. в області починає працювати корпорація «Ронко», яка за чотири роки реформувала 64 господарства (переважно в Луцькому районі), 14 господарств було реформовано за участю місцевого представництва Міжнародної фінансової корпорації «МФК» [3]. До осені 1996 р., як зазначив тодішній голова облдержадміністрації Б. Клімчук в інтерв'ю газеті «Волинь», у Волинській області було реформовано 355 колгоспів з 358 [4]. Проте в цілому процес затягувався, супроводжувався накопиченням проблем економічного та соціального характеру. Отримавши сертифікати на земельні та майнові паї, селяни не завжди знали, як ними ефективно розпорядитися. Більшість із них віддавали паї в оренду новоствореним агроструктурам або фермерам на не вигідних умовах, частина намагалася налагодити власне господарство, що в тодішніх умовах було зробити вкрай важко.

Слід зауважити, що на цьому етапі окремі господарники області починають звертатися до власного історичного та світового досвіду господарювання і пропагують ідею кооперування сільських товаровиробників. Та й на загальнодержавному рівні цей шлях розглядається як можлива альтернатива старій системі. Поступово під нього починає закладатися правничо-нормативна база і у липні 1997 р. було прийнято Закон України «Про сільськогосподарську кооперацію», який визначив правові, організаційні, соціальні та економічні умови діяльності кооперативів та об'єднань в сільському господарстві [5]. Проте через брак досвіду організації кооперативів та безініціативність селян кооперативний рух на цьому етапі не набув значного поширення.

На другому етапі каталізатором реформування земельних відносин став Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» від 3 грудня 1999 р. Цей указ передбачав реформування протягом грудня 1999 – квітня 2000 р. колективних сільськогосподарських підприємств на засадах приватної власності на землю та майно. Згідно з указом всім членам колективних сільськогосподарських підприємств надавалося право вільного виходу з цих підприємств із земельними частками (паями) і майновими паями та створення на їх основі приватних (приватно-орендних) підприємств, селянських (фермерських) господарств та інших типів господарств, заснованих на приватній власності [6]. У ході реалізації цього указу у Волинській області станом на 2003 р. було виділено сертифікати на земельний пай 220,4 тис. власникам, на майновий пай – 234,1 тис. власникам. На 2003 р. було оформлено 145 тис. державних актів на право власності, 61,8 тис. перебували на стадії розробки [7]. Понад 140 тисяч власників земельних паїв передали землю в оренду новоствореним сільськогосподарським формам.

Таким чином, колгоспно-радгоспну систему в області було демонтовано і нині основних сільськогосподарських виробників аграрного сектора Волині можна згрупувати у дві категорії: сільгоспідприємства та господарства населення.

Сільськогосподарські підприємства – це самостійні статутні об'єкти, які мають право юридичної особи та здійснюють виробничу діяльність у галузі сільського господарства з метою одержання прибутку. Нині до цієї категорії належать такі підприємства: [8].

Таблиця 1

Кількість діючих підприємств у сільському господарстві за організаційно-правовими формами господарювання у 2005 році

Види підприємств	Одиниць	У відсотках до загальної кількості
Всього підприємств	1023	100,0
Виробничі кооперативи	214	20,9
Господарські товариства	135	13,2
Державні підприємства	8	0,8
Фермерські господарства	538	52,6
Підприємства інших форм господарювання	50	4,9

Як бачимо, на цей час після фермерських господарств виробничі сільськогосподарські кооперативи в загальній структурі сільгоспідприємств за чисельністю посідали друге місце. Окремі з них демонстрували хороші результати господарювання. Наприклад, сільськогосподарський виробничий кооператив «Вільна Україна» (голова – В. Шкарадюк) в Іваничівському районі, маючи 13% районних запасів ріллі, виробляв 19% зерна, 41% цукрового буряка, 37% молока, 41% м'яса [9]. Проте переважна більшість кооперативів не змогли налагодити ефективне господарювання і станом на 2005 р. серед господарств цієї категорії були збитковими 57,2% [10]. Основними чинниками, які не дозволили повною мірою реалізувати потенціал сільськогосподарської кооперації у Волинській області, були слабка популяризація

кооперативних ідей, відсутність в місцевих кооператорів організаційного та господарського досвіду, недостатня підтримка з боку держави та місцевих органів влади.

Сьогодні на Волині основними сільськогосподарськими товаровиробниками є індивідуальні господарства населення. У 2005 р. їх нараховувалось понад 183 тис. і середня площа такого господарства становила 3,22 га [11]. Крім того, майже 50 тис. господарів приєднали до особистих господарств належні їм земельні паї і господарюють самостійно без реєстрації як юридична особа [12]. У 2000 р. їх частка у виробництві продукції сільського господарства в області становила 78,4%, у 2001 р. – 80,3%, у 2002 р. – 80,9%, у 2003 р. – 80,7%, у 2004 р. – 77,1% [13]. Проте і селянам стає дедалі важче самотужки долати фінансові та господарські труднощі. Надзвичайно низькі ціни на сільськогосподарську продукцію, з одного боку, та непомірно високі ціни на інвентар, насіння, добрива, техніку і паливо-мастильні матеріали, з іншого, робить їх господарювання низькорентабельним, а то й збитковим.

У цій ситуації волинським селянам може зарадити кооперування, адже об'єднавшись вони швидше зможуть подолати нинішні труднощі, у чому нас переконує історичний досвід 20-30-х рр. ХХ ст.

У 1921-1939 рр. Волинь перебувала в складі Польщі. У цей період волинське село також стало об'єктом реформування. Аграрна реформа, яку проводив польський уряд, передбачала перерозподіл земельного фонду шляхом обмеження великого земельного володіння і створення нових самостійних та доповнення малоземельних господарств, удосконалення землекористування. Реформування сільського господарства мало здійснюватися на засадах приватної власності на землю та засоби виробництва, різноманітності типів і розмірів господарств. (Такі ж засади декларує і нинішня аграрна реформа). Отримавши у власність землю, суб'єкти господарської діяльності стали незалежними у виборі форм і методів господарювання, отримали змогу вільно розпоряджатися своєю продукцією, що дозволило відчутти себе господарем, посилило мотивацію до ефективного господарювання та до співпраці з іншими на основі взаємної користі. Це все об'єктивно підштовхувало їх до кооперування. Як більші, так і дрібніші господарства розглядали кооперацію як важливий засіб вирішення багатьох господарських та фінансових проблем, можливість піднесення ефективності господарювання та покращення добробуту.

У 1920-1930-х рр. кооперація охопила практично всі сфери, пов'язані із виробництвом, переробкою та збутом сільськогосподарської продукції, забезпеченням селян необхідними товарами, кредитуванням виробників і т.д.

Упродовж 20-х років ХХ ст. на теренах Волинського воєводства було створено понад 200 кооперативів. В організаційному плані волинські кооперативи підпорядковувалися двом ревізійним союзам – Варшавському і Львівському Ревізійному Союзу Українських Кооперативів (РСУК). До останнього належало більше половини українських кооперативів Волині.

На цей час найбільш поширеними кооперативними об'єднаннями були ощадно-позичкові, сільськогосподарсько-торговельні, рільничі, кооперативні молочно-чарні. На 1929 р. у Волинському воєводстві існували такі кооперативні організації [14]:

Таблиця 2

Кількість кооперативних спілок у Волинському воєводстві станом на 1929 р.

Повіти	Види кооперативних спілок				
	ощадно- позичкові	молочарні	рільничо- торговельні	рільничі	всього
Дубенський	30	2	–	–	32
Горохівський	18	3	–	–	21
Костопільський	15	4	–	–	19
Ковельський	24	4	–	–	28
Кременецький	37	5	1	–	43
Любомльський	10	1	1	–	12
Луцький	34	9	1	2	46
Здолбунівський	16	3	1	1	21
Ровенський	19	4	–	–	23
Володимирський	18	1	1	1	21
РАЗОМ:	221	36	5	4	266

Загальна кількість членів кооперативних об'єднань на цей час становила 45995 осіб. Переважну більшість в них становили селяни – 90,8% [15]. До найбільш активних можна віднести кооперативи «Добрий сіяч» (99 осіб) у с. Воротнів, «Українська вигода» (37 осіб) у с. Лище Луцького повіту, «Наше добро» (62 особи) у с. Лище Ковельського повіту, «Селянська сила» (68 чол.) у с. Підбереззя Горохівського повіту, «Труд» (99 осіб) у с. Завидів Володимирського повіту та інші.

Найбільш поширеними в цей час були ощадно-позикові кооперативи. Це можна пояснити тим, що у цей період розпочинається активна перебудова земельного устрою: парцеляція, комасація наділів, що вимагало значних фінансових витрат (купівля землі, витрати пов'язані з перенесенням господарських та житлових приміщень і т. д.). Щодо участі в них різних категорій селян, то часто в радянській історичній науковій літературі знаходимо твердження, що кооперативні організації об'єднували найбільш заможні господарства. Статистика свідчить, що в кооперативах господарства понад 50 га становили лише 0,7%, господарства площею 20-50 га – 3,1%, господарства 5-20 га – 42,1%, господарства до 5 га – 54,1% [16]. Це пояснюється тим, що кооперативні об'єднання слугували справі захисту економічних інтересів дрібніших товаровиробників, тобто тих, хто найбільше відчував у цьому потребу.

У 30-ті роки кооперативний рух продовжує зростати, охоплювати ширші сфери, пов'язані з кредитуванням виробників, виробництвом, переробкою та збутом сільськогосподарської продукції, забезпеченням села промисловою продукцією, реманентом, добривом і т. д. Як видно із статуту окружного молочного кооперативу у Кременці, метою кооперації у цей час було піднесення господарств членів кооперативу через збільшення та покращення якості продукції, організацію вигідного збуту, спільне ведення підприємницької діяльності. Станом на 31 грудня 1934 р. на Волині було утворено 526 сільськогосподарських кооперативів, які існували в рамках союзу, і 34 кооперативи було засновано поза союзом сільськогосподарських кооперативів. Кількість населення, охопленого кооперативами, становила 89 763

особи (з них 93% – селяни). Оборотний капітал волинських кооперативів становив 17 663 390 злотих [17].

За період з 1929 по 1934 р. удвоє збільшується кількість сільськогосподарсько-торговельних кооперативів, які об'єднували на 1 листопада 1935 р. 988 членів. Найбільш дієвим кооперативом цього профілю був кооператив «Самодопомога» в Луцьку, який нараховував біля 300 членів. Активно відбувається процес створення сільськогосподарської споживчої кооперації, що об'єднала у своїй організації 14 840 осіб, переважно дрібних сільськогосподарських виробників – 98% від загальної кількості [18].

На кінець 1934 р. на території Волинського воєводства існували такі кооперативи [19]:

Слід зауважити, що ці кооперативи входили до Окружного союзу в Луцьку. Крім того, у воєводстві нараховувалось біля 100 кооперативних утворень, які не були членами цього союзу.

Таблиця 3

Кількість кооперативних спілок у Волинському воєводстві станом на 1934 р.

Повіти	Кількість кооперативів					
	ощадно- позичкові	с/г- торговельні	с/г- споживчі	моло- чарські	інші	всього
Луцький	40	1	42	19	3	105
Кременецький	41	1	30	4	2	78
Ковельський	25	1	36	5	–	67
Дубенський	38	1	14	11	–	64
Ровенський	23	3	30	8	–	64
Горохівський	15	1	35	5	–	56
Володимирський	19	1	19	1	1	41
Костопільський	15	–	6	3	1	25
Здолбунівський	16	1	1	4	1	23
Любомльський	11	–	3	3	–	17
Сарненський	9	–	1	2	–	12
РАЗОМ	252	10	217	65	8	552

Основними перешкодами для розвитку волинських кооперативних організацій були брак власних коштів, недостатній розвиток комунікацій, віддаленість від великих торгово-промислових центрів, брак належного досвіду в організації кооперування.

Незважаючи на ці труднощі, кількість кооперативів зростає з року в рік. На початок 1938 р. у Волинському воєводстві їх діяло 577, з них 228 – ощадно-позичкові, 92 – молочарські, 231 – споживчі, 11 – сільськогосподарсько-торговельні, 15 – інших профілів. Загальна кількість членів цих кооперативів становила 130 тис. осіб. Оборотний капітал кооперації на цей час становив 19 196 000 злотих [20].

У сфері споживчої кооперації хорошу динаміку та показники демонстрував волинський кооперативний союз «Гурт» (1934-1939 рр.). Станом на 1939 р. він об'єднав 40 кооперативних осередків – «районівок», в яких налічувалося 24 000 членів. Їх обслуговували 140 сільських та міських крамниць [21].

Таким чином, у міжвоєнний період на Волині значного поширення набули різні види сільськогосподарської кооперації. Це можна пояснити тим, що кооперація на практиці довела свою ефективність, оскільки стала дієвим захистом економічних інтересів сільських товаровиробників, сприяла піднесенню ефективності господарювання і, відповідно, добробуту селян, завдяки значній культурно-просвітницькій роботі підвищувала культуру господарювання. Тому не викликає сумніву те, що і в нинішніх умовах вона може успішно виконувати зазначені функції.

Слід зазначити, що ідею кооперування сільських товаровиробників на сучасному етапі підтримують багато волинських селян та фермерів. Особливо актуальним є питання створення обслуговуючих кооперативів, які б надавали допомогу селянам у виробництві, переробці та збуті сільськогосподарської продукції. У цьому напрямі вже зроблені перші кроки і на Волині зареєстровано понад 30 таких кооперативів.

На урядовому рівні також приймається багато рішень, покликаних сприяти розвитку сільськогосподарської кооперації. З останніх варто виділити постанову Кабінету Міністрів України № 557 від 3. 06. 2009 р. «Про затвердження державної цільової економічної програми підтримки розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів на період до 2015 року» [22].

Таким чином, як свідчить наш власний історичний досвід, як показують окремі успішні кроки кооперативного будівництва на сучасному етапі, сільськогосподарська кооперація на Волині має у собі значний потенціал. Вона може суттєво прискорити процес виходу аграрного сектора з кризового стану, посприяти піднесенню ефективності сільськогосподарського виробництва, покращенню добробуту сільських трудівників. Проте для цього треба докласти чимало зусиль. Основними заходами, які посприяють прискоренню розвитку сільськогосподарської кооперації, мають бути наступні:

- розробка сучасних ідеологічних та організаційних основ кооперативного будівництва на селі;
- створення ефективної нормативно-правничої бази для діяльності кооперативів;
- активна пропаганда кооперативної ідеї на основі власного та зарубіжного історичного досвіду;
- підготовка достатньої кількості фахівців у сфері менеджменту сільськогосподарської кооперації;
- цілеспрямована фінансова і матеріальна підтримка з боку держави та місцевих органів влади.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гелей С. Кооперативний рух на Волині у 1921-1939 рр. / С. Гелей, Я. Шабала // Українська кооперація: історичні та соціально-економічні аспекти: збірник статей. – Львів, 1998. – Т. 1. – С. 47-58; Прихода Г. З історії господарювання волинських селян за Польщі (1921-1939) / Г. Прихода,

- Я. Шабала. - Луцьк: Надтир'я, 2001. – 96 с.; Шабала Я. Розвиток сільськогосподарської кооперації на Волині у складі Польщі (1921-1939 рр.). Кооперативний союз “Гурт” / Я. Шабала //Україна-Польща: історія і сучасність : збірник наукових праць і спогадів пам'яті П. М. Калениченка (1923-1983). Ч. I. – К., 2003. – С. 425-434.
2. Жушман В. Аграрне право та законодавство України (в питаннях та відповідях) : навчально-практичний посібник / В. Жушман. – Х. : ТОВ «Одіссей», 2006. – С. 276.
  3. Волинь на зламі століть: історія краю (1989-2000 рр.) / [В. Бортніков, Й. Надольський, В.Денисюк]. – Луцьк: Вежа, 2001. – С. 163.
  4. Волинь.1996. – 24 серпня.
  5. Відомості Верховної Ради. – 1997. – № 39. – С. 261.
  6. Жушман В. Аграрне право та законодавство України (в питаннях та відповідях) : навчально-практичний посібник / В. Жушман. – Х.: ТОВ «Одіссей», 2006. – С. 435-436.
  7. Стратегія економічного та соціального розвитку Волинської області на 2005-2015 рр. – Луцьк, 2004. – С. 58.
  8. Сільське господарство Волині 2005: статистичний збірник. – Луцьк, 2006. – С. 29.
  9. Волинь. – 2005. – 5 серпня.
  10. Сільське господарство Волині 2005: статистичний збірник. – Луцьк, 2006. – С. 33.
  11. Приватний сектор в сільському господарстві: Стат. зб. – Луцьк, 1999. – С. 4.
  12. Болгов В. Новітня історія України. Волинь / В. Болгов, І. Болгов. – К., 2006. – С. 148.
  13. Аграрний комплекс Волині (стан і перспективи). – Луцьк, 2006. – С. 7.
  14. Rocznik zjednoczenia zwiazkow spoldzielni rolniczych Rzeczypospolitej Polskiej za 1929 rok. – Warszawa, 1930. – S. 7.
  15. Там само. – С. 28.
  16. Там само.
  17. Dzialalnosc istan spoldzielni Okregowego zwiazku spoldzielni rolniczych i zarobkowo-gospodarczych Rzeczypospolitej Polskiej w 1935 r. - Luck, 1935. – S. 3.
  18. Rocznik zjednoczenia zwiazkow spoldzielni rolniczych Rzeczypospolitej Polskiej za 1929 rok. – Warszawa, 1930. – S. 14.
  19. Там само. – С. 2.
  20. Przewodnik po IX targach Wolynskich 10-12. IX. 1938. Informator gospodarcty. – Luck, 1938. – S. 63.
  21. Господарсько-кооперативний часопис. – 1939 р. – № 2. – С. 8.
  22. Урядовий кур'єр. – 2009. – 12 червня. – № 103.